

Наталія ДЕМ'ЯНЕНКО

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ У ПОЛЬСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Стаття присвячена дослідженню фразеологізмів у руслі проблематики картини світу, а саме з погляду ментальної характеристики особистості.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, картина світу, ментальність, семантична структура.*

The article is devoted to scientific investigation of the phraseologisms. The research is grounded on the world situation and individual mental characteristics.

Key words: *phraseological unit, world's image, mentality, semantic structure.*

Artykuł poświęcony jest badaniu frazeologizmów według problematyki obrazu świata, a mianowicie z punktu widzenia mentalnej charakterystyki osobowości.

Słowa kluczowe: *jednostka frazeologiczna, obraz świata, mentalność, struktura semantyczna.*

Картина світу розкриває специфіку людини, її буття, складні стосунки зі світом і визначає сутність людського існування. З метою оптимізації орієнтації у зовнішньому світі людина створила низку найрізноманітніших символічних структур – мову, міфологію, релігію, науку, мистецтво, які регулюють її поведінку. І за допомогою цих опосередкованих символічних структур людина формує для себе картину світу як основу життєдіяльності. У нашому дослідженні прийнято за робочу дефініцію професора Б.О.Серебреннікова, згідно з якою «картина світу – це цілісний глобальний образ світу, який є результатом усієї духовної активності людини» [4, 19]. У творенні картини світу беруть участь усі сфери психічної діяльності людини, починаючи від найпростіших: відчуття, сприйняття, уявлення і закінчуючи найскладнішими формами – мисленням та самосвідомістю. Людина творить картину світу в процесі своїх контактів із навколишнім світом, і форми цих контактів можуть бути найрізноманітнішими: побутовими, предметно-практичними, у основі яких покладена діяльність людини.

Таким чином, поняття картини світу знаходиться на стику об'єктивного значення і суб'єктивного оцінювання навколишнього світу. Виходячи з цього, картину світу визначають як суб'єктивний образ об'єктивного світу. Національна свідомість формує периферійні ділянки мовної картини світу. Мова певної етнокультурної спільності служить

національно-специфічним засобом моделювання національної картини світу, її своєрідного бачення і вираження. У кожній національній мові наявні певні образи, символи, знаки, що втілюють у собі результати пізнавальної діяльності усєї етнокультурної спільності. Національна ментальність творить стержень, навколо якого формується національна картина світу кожного народу. За визначенням етнопсихолога В.Яніва, основні характеристики нації – це «... єдина територія, єдина мова, спільність економічного життя, спільність психічного укладу, який виявляється в єдності властивостей національної культури» [6, 5]. У сучасній філософії ментальність визначається так: «Ментальність – це сукупність готовностей та установок і схильності індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати й сприймати світ певним чином» [1, 107]. Ми приймаємо дане твердження за відправне, додаючи також, що ментальність – це система, яка знаходиться у постійному русі, але елементи якої тісно пов'язані між собою, тобто це система образів, уявлень, які у різних соціальних та національних групах сполучаються по-різному, але завжди лежать в основі людських уявлень про світ і мають своє місце у ньому і, відповідно, регламентують вчинки та поведінку людини. Ментальність розглядається як категорія, що характеризує щось національне, притаманне певному народові, народності, нації.

Переосмислення окремих слів пов'язане з окремими ознаками або особливостями, якими наділені предмети, що їх позначають або поняття, які дозволять позначати їх по-різному. Відмінність прямого значення слова від його переносного значення (прямої номінації від непрямой) у тому, що пряма номінація первинна, а непрямая – вторинна. В основу прямої номінації покладено ознаки предмета або поняття, в основі непрямой – ознаки вторинні, пов'язані з функціонуванням певного слова у мові. Ці ознаки знаходять своє вираження у мові у вигляді умотивованості. Умотивованість, як відомо, притаманна і багатьом формально похідним словам, де вона пов'язана не з переосмисленням, а з частковим або ж повним використанням уже існуючої номінації. Різна природа умотивованості окремих слів дає змогу виділити таке поняття, як образна умотивованість, тобто метафоричне, вторинне значення, що виникає на основі первісного, прямого. Переносне значення виникає тільки за асоціацією з прямим. Але слід зазначити, що образність у мові не обмежується образним уживанням або переосмисленням одного слова. Дуже часто образ передається описово словосполученням або навіть реченням. Багато з таких образно ужитих словосполучень і речень можуть ставати загальноуживаними у певному мовному колективі або навіть вийти за його межі. Тоді таке словосполучення або

речення починає функціонувати як єдине ціле і образ, що воно виражає, береться за основу того, що позначає таке словосполучення або речення, вже набуваючи статус самостійної мовної одиниці саме через утворення цього свого самостійного позначеного. Такі мовні одиниці носять назву фразеологічні. Фразеологізм формується у результаті лінгвістичного процесу – фразеологізації. Це переосмислення вільного словосполучення (або речення). У результаті фразеологізації словосполучення та його складові частини (слова) втрачають свою первісну семантику. Одночасно з цим відбувається процес смислової єдності, який забезпечує внутрішню семантичну цілісність фразеологізму [1, 28]. Фразеологічні одиниці становлять найконденсованіше вираження у мові її національно-культурного компонента, а, отже, їх аналіз під кутом вираження ними мовної картини світу дає можливість простежити взаємозв'язок мови, світобачення і ментальності нації. Об'єктом дослідження є лексико-фразеологічне поле одиниць із спільною семантичною рисою «ментальна (внутрішня) характеристика людини» у польській мові. В об'єм поняття фразеологічної одиниці (фразеологізму, фразеологічного звороту, фраземи) нами включаються не лише її формальні та значеннєві (денотативні та сигніфікативні) властивості, а й ті її риси, які мають стосунок до її внутрішньої (семантичної) форми. Відтак у якості предмету дослідження виступають відповідні аспекти аналізованих фразеологічних одиниць та їх угруповань.

Фразеологічна одиниця є одним із основних складників мовної картини світу. Нами було проаналізовано значний корпус польських фразеологізмів на позначення ментальної діяльності людини і виявлено, з яких внутрішніх рис складається характеристика ментальності, що її дають польські фразеологізми. Спеціально зазначимо, що ми широко витлумачуємо поняття ментальності людини, включаючи у це поняття не лише властивості та явища, пов'язані з розумовою діяльністю, але також і емотивно-афективну та вольову сферу людської психіки, морально-етичні якості людської особистості, інші внутрішні особливості індивіда, пов'язані з його освіченістю, характером, темпераментом тощо. Нас цікавила окрема людина і її ментальність, а отже, фразеологізми розглядалися не як виразник національної ментальності й національної картини світу, а як засіб характеристики людини у плані її ментальності. Тут можна виділити ніби два значення, два аспекти ментальності у стосунку до фразеологізму: 1) фразеологізм як виразник національної ментальності з властивою їй мовно-національною картиною світу; 2) фразеологізм як одиниця на позначення ментальної риси людини.

Ми побудували класифікацію внутрішніх рис ментальності людини,

яка опиралась на опрацьований матеріал з використанням існуючих схем, представлених у ідеографічних словниках та інших джерелах. Проте застосування цих апіорних схем у семантичній класифікації аналізованого нами матеріалу викликало потребу їх модифікації, зокрема, введення нових додаткових рубрик. Усі фразеологізми польської мови можна класифікувати у чотири великі групи, серед яких найчисленнішим є клас фразем на позначення вольових якостей особистості. Крім цього, наявні також класи фразеологізмів, що позначають морально-етичні риси людини, почуття та емоції і інтелектуальні властивості особистості. Кожен із зазначених класів об'єднує певну кількість груп, що детальніше характеризує означений клас. Серед зворотів, що входять до того чи іншого класу, можуть бути випадки неоднозначної відповідності певним рубрикам. Наприклад, фразеологізми *skromny jak fiołek*, *żywy jak skra*, *upartu jak kozioł* відносяться лише до однієї, певної рубрики: *skromny jak fiołek* відноситься до групи «скромність», що входить до класу морально-етичних рис людської особистості; *żywy jak skra* належить до групи «енергійність», *upartu jak kozioł* – до групи «впертість», які входять до складу вольових якостей особистості. Натомість інші фразеологічні звороти можуть підпадати і під значну кількість груп, як у межах свого класу, так і виходячи за його рамки: наприклад, фразеологізм *dureń skończony*, *ostatni dureń*, *potężny głupiec*, *bezdeny głupiec*, *patentowany głupiec*, *patentowany niezdara* відносяться до рубрики «дурень», проте їх можна водночас віднести і до таких груп, як «відсутність інтелекту», «відсутність думки», «нецікавість», «невігластво», оскільки всі ці вказані поняття є складовими частинами явища «дурень». Крім того, двозначність у плані віднесення до класифікаційних рубрик може мати й інший характер. Так, фразеологізми *(ktoś) jak pies* має три несумісні значення, кожне з яких відноситься до різної групи: 1) *wierny jak pies* – позначає позитивну морально-етичну рису характеру – вірність; *zły jak pies* – належить до негативних морально-етичних рис характеру; *bezwstydnny jak pies* – теж вказує на негативну, але іншу морально-етичну якість людини. Як бачимо, перед нами фразеологічна одиниця *(ktoś) jak pies*, яка є багатозначною у плані приналежності класифікаційним рубрикам.

Пропевні фраземи на позначення ментальної діяльності можемо говорити як про такі, що характеризуються безвідносною оцінною конотацією (*chorować na wielką panią*, *tepu jak pień* – негативно забарвлені звороти, *logiczna głowa*, *złote ręce* – фраземи, що мають позитивне забарвлення), а є і ряд таких, де така конотація є відносною, тобто може бути і позитивною, і негативною (*mieć sztywny kark*, *mieć ambicję*, *zadzierać nos do góry*).

Усі внутрішні характеристики є доступними у своєму прояві; внаслідок цього зовнішня характеристика може служити засобом вираження характеристики внутрішньої, ментальної. Відповідне позначення таких характеристик може витлумачуватися двояким чином: 1) як таке, що вказує на певну зовнішню характеристику; 2) як свідчення людської ментальності, тобто як позначення внутрішньої характеристики; 3) одночасно як перше, так і друге. Наприклад, *siedzieć jak tabaka w rogu* чи *mówić jak ślepy o kolorach* можуть позначати залежно від контексту як сталі риси характеру людини, так і її окремо взяті дії. Словник не подає нам таких контекстуальних прикладів, але є очевидним, що про людину можна сказати, що вона сидить як *tabaka w rogu*, бо вона взагалі є невігласом і нічого не розуміє. Проте, можлива й інша ситуація, коли людина просто не орієнтується в певному питанні, хоча при цьому є достатньо освіченою і розумною. Це ж саме можна сказати і про фразеологізм *mówić jak ślepy o kolorach*. Якщо така риса, як невігластво є для людини сталою і не залежить від ситуації, то її можна віднести до внутрішньої характеристики людини.

Внутрішні характеристики людини можна поділити на моральні, вольові, емоційні та інтелектуальні [2], ми ж уважаємо таку класифікацію доцільною і при розгляді ментальної характеристики людини, відображеній у мовній картині світу, зокрема у фразеології.

Таким чином, ми маємо чотири великих групи внутрішніх рис ментальної характеристики людини. Основне навантаження на вираження їх змісту розподіляється нерівномірно, тому що їх поява обумовлюється різними потребами, які визначають ті чи інші вчинки.

Так, у ситуаціях, які ставлять перед особистістю вимогу діяти згідно із суспільними ідеалами, нормами, правилами поведінки, на передній план виходять **моральні** якості поведінки. Поява цих рис стимулюється потребами людини в цілісному соціальному середовищі. Серед фразеологічних одиниць на позначення морально-етичних рис характеру людини відзначаються 1) такі, що мають позитивне забарвлення: *łagodny choć do rany przyłożyć, gołębia dusza, święty człowiek, mieć czyste ręce, kryształowy charakter* і под.; 2) такі, що мають негативне забарвлення: *być / okazać się/zostać świnią, mieć nieczyste ręce, mieć długie uszy* і т.п.

В умовах, які спонукають особистість головним чином до застосування вольових зусиль, здійснення вольових дій, найяскравіше проявляються **вольові** риси характеру. Це зумовлено потребою людини в активній та результативній діяльності. Одним із найскладніших питань у сучасній психології виступає проблематика, пов'язана з явищем «волі». Основна складність цього феномену полягає у наступному: усі переконані в

існуванні волі, але ніхто чітко не може пояснити її природи. Про це, зокрема, свідчать деякі останні підручники з психології, у яких автори або повністю зняли питання волі, або розглядають його як явище руху діяльності. Одним із центральних на сьогодні залишається питання змісту волі, її мотивів, цілей, а у зв'язку з цим проблема її структури. Чітко побачити психічну реальність, що відповідає змісту поняття «воля», ніяк не вдається.

Сутність і значення волі можна розглядати у такому поєднанні: активність – воля – свідомість. У вольовій діяльності виступає «найбільший ступінь прояву активності особистості. Воля – не абстрактна сила, а свідомо спрямована активність особистості» [2, 280]. Своєрідність цієї активності знаходить своє вираження у вольових явищах особистості. Вольові якості – це «відносно постійні, незалежні від конкретної ситуації, стійкі психічні утворення, що вказують на досягнутий особистістю рівень свідомої регуляції поведінки, її влади над собою» [2, 294]. Отже, це стійкі індивідуальні особливості волі, властиві окремим людям. У фразеології клас вольових рис характеру представлений фразеологічними одиницями як позитивного, так і негативного забарвлення. Сукупність позитивних вольових якостей утворюють вольову особистість – людину із сильною волею, яка представлена у таких фразеологічних одиницях: *być na swoim miejscu, mieć grunt pod nogami, trzymać rękę na pulsie, niezależny charakter, gruntowny człowiek* і под. Негативні якості характеризують вольову слабкість людини. Крайній ступінь слабкості людини визначаємо як «нікчемність». Серед фразеологізмів окреслюємо такі одиниці на позначення цього явища: *skończony człowiek, być niczym, piąte koło u wozu* і под.

Якщо ж особистості потрібно емоційно оцінити себе чи інших людей, явища природи, мистецтво, навколишню дійсність, то найбільш яскраво виявляються **емоційні** риси характеру. Їх поява обумовлена потребою в спілкуванні. Емоції й почуття, як відомо, виникають у процесі взаємодії особистості із зовнішнім світом. Це різноманітні переживання людини, в яких відображаються її взаємовідношення й стосунки із зовнішнім світом і іншими людьми. Почуття особистості пов'язані з конкретним об'єктом (це може бути предмет, людина, події життя тощо). Одне й те ж почуття може реалізовуватися у різних емоціях. Психологи пов'язують цей факт із багатоаспектністю зв'язків емоцій і почуттів одне з одним [2]. В одному і тому самому почутті часто поєднуються, переходять одна в одну позитивні і негативні емоції. Тому ми об'єднали почуття та емоції людини у спільний клас. Звичайно ж, почуття та емоції людини не є завжди сталими рисами характеру, проте, оскільки ми говоримо

про ментальність, ми намагалися виділити такі почуття та емоції, які притаманні певній етнічній спільноті (у нашому випадку – це носії польської мови), входячи до сукупності тих рис, які характеризують ментальність цієї спільноти. Таким чином, фразеологізми з відповідною семантикою містять у собі те, що можна назвати узагальненим образом польського національного характеру у його афективно-емотивному вимірі. Причому слід підкреслити, що тут не йдеться про те, що можна назвати етнічним стереотипом поляка (типу Polacy – Włochami różnoś «про польську гарячковість, нерозсудливість»), ні, тут йдеться про те, що можна було б назвати таксономією й типологією різних афективно-емоціональних характеристик (властивостей, евентуально також і станів), які містяться у тому компоненті польської мовно-етнічної картини світу, що представлений польськими фразеологізмами. У житті людини значення позитивних та негативних емоцій однаково важливе. Виникнення приємних чи неприємних переживань залежить не тільки від характеру, зовнішніх впливів, але також і від того, які потреби конкретної людини, від її індивідуальних здібностей, інтересів, звичок, внутрішніх станів.

Серед емоцій узагалі у фразеології представлені лише чутливість і незворушливість. Чутливість об'єднують фразеологічні одиниці *iść ślepo za sercem, słuchać głosu czego, drewniany człowiek, ze skały, człowiek bez serca, serce kamienne, lalka bezduszna, mieć łód w duszy* і под.

Почуття формуються у процесі суспільного розвитку людини і змінюються залежно від конкретних соціальних умов. Почуття виникають як результат узагальнення окремих емоцій, а формуються з розвитком свідомості. У почуттях людини виражаються установки, спрямованість, тобто важливі характеристики особистості. Спроектуючи ці особливості на фразеологічний матеріал, ми розробили таку класифікацію почуттів. При чому слід зазначити, що лише деякі почуття утворюють пари умовно позитивного чи негативного забарвлення. Усі почуття умовно розподіляються на 2 підгрупи: 1) ті, що позначають почуття особистості: *odważny, silny jak lew, zapalny jak proch, zające serce, spuścić, zwiesić głowę na kwintę* і под. та 2) ті, що позначають міжособистісні почуття: *usta komu nie zamykają, mieć serce na dłoni, tajemniczy jak sfinks, zamknąć się jak ślimak w skorupie, tajemnicza osoba, przyjacielska dusza, siostra miłosierdzia* і под.

Обставини, які вимагають від особистості насамперед чіткого і усвідомленого сприймання навколишньої дійсності, обдуманого, глибокого і оригінального розв'язання різних життєвих, виробничих і навчальних завдань, чітко висвітлюють **інтелектуальні** риси характеру. Їх поява передбачається пізнавальними потребами. Найбільша кількість позначає

людину, яка повністю позбавлена будь-яких було розумових здатностей, тобто дурня: *kapuściany łeb*, *barania głowa*, *zamknięta głowa*, *głupi jak sadło*, *mądry jak solomonowe portki* і под. Основною рисою, яку підкреслюють такі фразеологізми, є те, що у людини не просто відсутні й окремі інтелектуальні риси, такі як уява, думка чи здатність до навчання, а саме те, що такі звороти позначають дурня як цілісне поняття.

Серед фразеологізмів класу інтелектуальних властивостей людини є такі, які вказують на якусь одну негативну рису людини, а не на особистість у цілому. Так, у фразеологізмах *świnie powinien pasać*, *człowiek o ograniczonym horyzoncie* маємо вказівку на відсутність у людини видатного інтелекту. Таку людину не можна назвати дурнем чи розумово ненормальною, але, з іншого боку, тут говориться про рівень її інтелектуальних властивостей, точніше про їх невисокий рівень, тобто йдеться про обмежену людину.

Фразеологізмів, що мають позитивно забарвлення у значенні інтелектуальної характеристики людини, є значно менше. Найбільша кількість зворотів позначає людину розумово нормальну, тобто не геніальну, а «просто» розумну – це і є тут норма – здатну мислити, робити висновки. Це фразеологізми *mieć głowę*, *mieć głowę na karku*, *mieć swój rozum* і под.

Велике значення при інтелектуальній характеристиці людини набувають її освіченість, знання, а також те, що передує цьому – вивчення, інтелектуальний пошук, уява. Це можна простежити у таких зворотах як пол. *chodząca biblioteka / encyklopedia*, що позначають ерудовану людину, яка щось вивчає, досліджує, і яка наділена великою кількістю енциклопедичних знань.

Риси морального, вольового, емоційного та інтелектуального змісту є провідними рисами особистості і дають уяву про ментальну характеристику індивіда. Характеристику кожної людини складають внутрішні (ментальні) та зовнішні риси.

Риси морального, вольового, емоційного та інтелектуального змісту є провідними рисами особистості й дають уяву про ментальну характеристику індивіда. Характеристику кожної окремо взятої людини складають внутрішні (ментальні) та зовнішні риси.

Ментальність визначає ієрархію вартостей та ідеалів. Моделювання структури національної мовної особистості та виявлення національного елемента дає підстави для подальшого вивчення національної мовної особистості як глибоко національного феномена. Ми широко витлумачуємо поняття ментальності людини, включаючи в це поняття не лише властивості та явища, пов'язані з розумовою діяльністю, а також і емотивно-афективну та вольову сфери людської психіки, морально-етичні якості людської особистості, інші внутрішні особливості індивіда, пов'язані з його

освіченістю, характером, темпераментом тощо.

Мова має величезний вплив на людину, бо з вивченням мови отримуємо великий досвід, який народ накопичив протягом тисячоліть; це є спосіб, за допомогою якого народ переосмислював зовнішній світ духовно, інтелектуально та за допомогою релігії [5, 303].

Мовна картина світу – це передусім розуміння, інтерпретація цілого світу з погляду філософії здорового глузду, зіставлення і підсумування щоденних спостережень та прийнятих даною мовною спільнотою норм, способів, оцінки та уявлень, а також відношень до матеріальної та позаматеріальної, духовної дійсності.

Аналіз теоретичних праць відомих філософів, лінгвістів, психологів є переконливим аргументом того, що національний елемент мовної картини світу є важливою ознакою, яка робить можливою відмінність мовних картин світу. Вирішальний вплив на відмінність національних картин світу справляє національна ментальність, яка притаманна певній етнокультурній спільності. Ментальність є однією з форм суспільної свідомості, вона закріплена в матеріалізованих продуктах, але носить надсвідомий характер. «Ментальність усвідомлюється й раціоналізується тільки вибірково, фрагментарно пов'язує високораціоналізовані форми свідомості (науку, філософію, політичну ідеологію, релігію і т.д.) зі сферою підсвідомих структур, визначаючи у такий спосіб образ цілісного життя людини» [2, 178]. Цей образ опирається на певні внутрішні характеристики людини. Це складні особливості, досить показові для певних національних груп, які дають змогу з певною вірогідністю передбачати її поведінку у тому чи іншому конкретному випадку. Ментальність має свою структуру, виражену у взаємозв'язках внутрішніх рис.

Література

1. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978.
2. Загальна психологія (1997. Курс лекцій, Правда Ярославичів, Київ).
3. Мифы народов мира: Энциклопедия: в 2-х тт. // Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: Сов. энцикл., 1987.
4. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
5. Шмелев Д.Н. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Наука, 1997. – 237 с.
6. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – 197 с.